

ОБОРОНА МИКОЛАЄВА НА ЗАКЛЮЧНОМУ ЕТАПІ КРИМСЬКОЇ ВІЙНИ (1855 р.): СПОГАДИ СУЧАСНИКІВ

Висвітлено питання організації оборони Миколаєва в часи Кримської війни як одного із найважливіших стратегічних пунктів Чорноморського флоту – головної бази будівництва військових кораблів та місця дислокації залишку Чорноморського флоту, частково втраченого у ході бойових дій Кримської війни 1853-1856 рр. Події висвітлено через призму сприйняття сучасників.

Ключові слова: Кримська війна, Чорноморський флот, оборона Миколаєва, Кінбурнська фортеця.

Освещен вопрос организации обороны Николаева во время Крымской войны как одного из важнейших стратегических пунктов Черноморского флота – главной базы строительства военных кораблей и места дислокации остатка Черноморского флота, понесшего потери в ходе боевых действий Крымской войны 1853-1856 гг. События освещены через призму восприятия современников.

Ключевые слова: Крымская война, Черноморский флот, оборона Николаева, Кинбурнская крепость.

The article highlights the question of organizing the defense of Nikolaev during the Crimean War. At that time Nikolaev was one of important strategic points of Black Sea Fleet. Here located the main base of the construction of warships and the place of location of remainder Black Sea fleet, which suffered losses during the fighting of the Crimean War 1853-1856. Events are highlighted through prism of perception of contemporaries.

Keywords: Crimean war, Black Sea Fleet, Nikolaev defense, Kinburn fortress.

У 2013 році виповнюється 160 років від початку Східної (Кримської) війни 1853-1856 рр. – одного з кровопролитніших військових конфліктів XIX сторіччя у Європі. Основні військові події розгорнулись на території Кримського півострова і зачепили територію Північного Причорномор'я та зокрема Миколаєва як головної бази будівництва Чорноморського флоту. Миколаїв було включено у перелік пунктів, яким загрожує небезпека захвату противником. Якщо події Східної (Кримської війни) 1853-1856 рр., що відбувались на території Кримського півострова описані досить детально, а оборона Севастополя – майже погодинно, то хід життя головної тилової бази Севастополя – міста Миколаєва істориками досліджувався фрагментарно. Деякі документи з історії Миколаєва цього

періоду, з якими автору статті довелося працювати у Державному архіві Миколаївської області (надалі – ДАМО) останній раз вивчались у 1920-х рр. Документи ДАМО з питання підготовки до оборони Миколаєва у ході Кримської війни знаходимо у фондах «Канцелярія Миколаївського військового губернатора» (ф. 230), та «Миколаївська міська дума» (ф. 222) [4; 6-8]. Джерелом вивчення цього питання також є Накази Головного командира Чорноморського флоту, Накази начальника Головного штабу та Об'яви Штабу по Чорноморському флоту [1, с. 13].

Цікавими для вивчення цієї теми є праці дореволюційних істориків М. І. Богдановича та М. Н. Покровського [9, с. 3] та спогади сучасників і безпосередніх учасників тих подій [14, с. 11]. Торкалися цієї теми і

миколаївські краєзнавці Л. Л. Левченко [2], Ю. С. Крючков [5]. Досить детально опис фортифікаційного комплексу було зроблено Н. О. Кухар-Онишко [12].

У зв'язку із затопленням практично всього бойового Чорноморського флоту в Севастопольській бухті та здачею Севастополя союзникам, 26 вересня 1855 року вийшов Імператорський указ про перейменування Чорноморського флоту в Чорноморську флотилію та про ліквідацію посади головного командира Чорноморського флоту і портів та військового губернатора Миколаєва і Севастополя. Натомість було введено посаду завідуючого Морською частиною у Миколаєві та Миколаївського військового губернатора. На цю посаду було призначено Миколу Федоровича Метліна – активного учасника оборони Севастополя [1, с. 2].

Після того, як Севастополь було захоплено, англо-французькі війська спрямували свій наступ на інші приморські міста. *«Так как остаток Черноморского флота сохранился еще в Николаеве – там были два линейных корабля, доки и склады – то неприятель сделал попытку закончить дело разрушения, завладев этим последним убежищем морских сил России на Черном море»* [3, с. 57]. На цей час на стапелях Миколаївського адміралтейства і Спаської верфі перебували, закладені ще до війни, перші на Чорному морі парові гвинтові 135-гарматні кораблі «Синоп» (в минулому «Босфор») і «Цесаревич», гвинтовий корвет «Воин», пароплаво-фрегат «Тигр», гвинтові шхуни «Дон» і «Салгир».

Із самого початку Кримської війни, в умовах вірогідності вторгнення військ противника, у Миколаєві теж було розпочато підготовку до оборони на випадок облоги. У рапорті головнокомандуючого військовими сухопутними і морськими силами в Криму генерал-майора О. С. Меньшикова Миколі І, що датується 4 квітня 1854 року, перелічено заходи по організації оборони Миколаєва на випадок нападу противника. Травнем-червнем 1854 року датуються архівні документи Миколаєва про пункти збору та *«...розподілення команд і засобів у випадку нападу на Миколаїв»* [4]. Але особливо актуальною ця

проблема постала у 1855 році. *«Из всего южного побережья, занимаемого войсками Южной армии, по моему мнению, Николаев может преимущественно привлечь союзников, которые, сделав высадку, могли бы уничтожить все заведения Черноморского флота и нанести тем окончательный удар могуществу нашему на Черном море. Поэтому на сохранение Николаева должно быть обращено все наше внимание»* – писав головнокомандуючому російською армією в Криму князю М. Д. Горчакову Олександр ІІ [5, с. 99-100]. Розуміючи всю важливість захисту Миколаєва, 13 вересня 1855 року він, разом із двома братами князями Миколою Миколайовичем і Михайлом Миколайовичем та герцогом Георгієм Мекленбург-Стрелицьким, прибув у місто. Одного з братів він призначив командуючим артилерією, другого – командуючим інженерними роботами. За наказом Олександра ІІ у Миколаїв для складання плану оборони міста було викликано прославленого інженера генерал-майора Е. І. Тотлебена.

За планом генерала Тотлебена навколо Миколаєва в дуже короткий строк було споруджено лінію батарей, що надійно прикрили місто з суші. Було відновлено міську кам'яну стіну, збудовану ще за розпорядженням адмірала О. С. Грейга. Її було прокладено через весь трикілометровий перешийок півострова і в ній були зроблені амбразури для стрільби з рушниць, на що було асигновано 7 тис. рублів. Всього в районі Миколаєва було встановлено 161 гармату. Частина цих гармат збереглась і до наших днів. Миколаївці справно несли і рекрутську повинність. Артилерійські розрахунки на збудованих батареях було укомплектовано із адміралтейських майстрових і рекрутів [6]. До побудови оборонних споруд було залучене все працездатне населення міста. Жителі Миколаєва разом із гарнізоном міста з ентузіазмом виконували всі необхідні роботи, брали участь у організації оборони і фізичною працею і виділенням коштів на оборону: *«Здесьнее купеческое мещанское общество едино-временно приняло на себя издержки по проекту для защиты г. Николаева, на каковой*

предмет пожертвовано до 10 тыс. рублей серебром. За что Государь Император повелел изъявить благодарность Его Величества» [7]. У самого Миколаєві були «...расположены резервные и запасные батальоны 7-й бригады... с целью занимать караулы в сем городе вместо четырех батальонов Волынского и Подольского егерского полков.

Состав 7-й бригады 14-й пехотной дивизии – 4 батальона:

- унтер-офицеров – 321
- рядовых – 1 427 человек.

Караул несли в 4 смены, в состав его входили 22 унтер-офицера и 375 рядовых» [8].

Між Одесою та Миколаєвом було дислоковано Південну армію під командуванням генерала Лідерса, на цей час, за розпорядженням головнокомандуючого військовими сухопутними і морськими силами князя Горчакова, укріпленою військами, що раніше стояли в Криму. «В распоряжении генерала Лидерса состояло до 50-60 тыс. человек пехоты и до 10 тыс. человек кавалерии. Войска запасных дивизий занимали: Одессу, Очаков, Николаев, Херсон и Кинбурн; большая же часть прочей пехоты была расположена между Очаковым и Николаевым. В Николаев были переведены также матросы флотских экипажей, прежде находившихся в Севастополе» [9].

Жителі міста готувались до нападу противника, і в Адрес-календарі м. Миколаєва за 1869 рік читаємо: «Подземная часть строения [Миколаївської морської обсерваторії] образует под великолепными сводами огромный подвал, который в конце Крымской войны, когда опасались бомбардировки Николаева, служил не только для инструментов и библиотеки, но и для имущества частных лиц» [10].

Присутність у Миколаєві у самі важкі для міста дні імператора Олександра II мала дуже важливе значення. Як згадує у своїх мемуарах, виданих у Санкт-Петербурзі у 1872 р., контр-адмірал Василь Олексійович Стеценко, «...Князь Александр Иванович Бяратинский мне говорил, что он не один раз представлял Его Величеству об опасности оставаться в Николаеве, но Государь Император продолжал оставаться в городе,

и эта твердость вселила уверенность в жителях. У многих из них было все готово, чтобы выехать, и если б только Его Величество оставил город, то Николаев скоро бы опустел, а это стало бы известно неприятелю, и было бы весьма сильным для него поводом сделать какое либо отважное покушение» [11, с. 290].

25 вересня 1855 року із Балаклавської і Камишової гаваней в сторону Миколаєва вийшов союзницький флот, що налічував 90 вимпелів: 40 французьких та 50 англійських кораблів під командуванням адміралів Брюе і Лайонса. Для висадки десанту було взято на кораблі сухопутні загони: англійський, під командуванням генерала Спенсера у кількості 5 500 чоловік із ракетною батареєю і французький – генерала Базена – близько 4 000 чоловік з однією польовою батареєю.

Щоб не допустити прориву кораблів союзників по Бузькому лиману, вздовж нього було споруджено оборонну систему, що складалась із земляних редутив і батарей. Перша батарея була розміщена біля гирла Інгулу і прикривала вхід в Адміралтейство. Зі сторони Варварівки було споруджено редути Бурний, Воздвиженський, Грізний, Вознесенська батарея. В районі Малої Коренихи – редути Михайлівський, Миколаївський, Георгіївський. Було встановлено бони і підготовлено до затоплення по фарватеру ріки 5 кораблів. Від Річки Інгул в районі Старого Водопою до Бузького лиману, в районі Широкої балки протягнувся ланцюг артилерійських батарей з Інгульським, Олександрівським, Херсонським, Белявським і Бузьким редутами, а на фарватері річки Буг було насипано острів і встановлено батарею, названу Костянтинівською.

В оборону Миколаєва також входили батареї, встановлені на Волоській та Руській косах та мінні загородження в цих районах. Далі вздовж Дніпро-Бузького лиману оборонну лінію продовжували укріплення Очакова, Кінбурна та блок-форту між ними (нині о. Майський).

Проект Тотлебена вже після війни було видано як зразкове керівництво по фортифікації під назвою «Записка о вооружении укреплений г. Николаева и вообще укреплений».

них позицій, предназначенных выдержать осаду» [5, с. 12].

Детальний опис російських військ, розміщених у Очакові й на Кінбурні, знаходимо у праці історика М. І. Богдановича «Восточная война. 1853-1856 гг.» у розділі XXXVII «Действия на Крымском полуострове после занятия неприятелем Севастополя». В Очакові було дислоковано війська під командуванням генерал-ад'ютанта Кнорринга: запасна бригада 12-ї піхотної дивізії – 8 батальйонів; Ольвіопольський і Вознесенський уланські полки – 16 ескадронів; Дунайського козачого 2-го полку одна сотня; 4-ї артилерійської бригади батарея № 1-го батарея; 16-ї артилерійської дивізії 2-ї резервної бригади легка №6-го батарея і кінно-легка №7-го батарея. Крім того, у військах загону Кнорринга знаходилась запасна бригада 11-ї піхотної дивізії, в складі 8-ми батальйонів, з легкою батареєю, розміщена в 30 верстах від Очакова, біля села Янчокрак. У підпорядкуванні Кнорринга знаходився і гарнізон фортеці Кінбурн.

Саме фортеця Кінбурн, розміщена на вузькій косі у входу в Дніпро-Бузький лиман, де пролягав найбільш глибокий фарватер, і стала першим об'єктом нападу англо-французької ескадри. Гарнізон Кінбурнської фортеці складався із 5-го резервного батальйону Українського єгерського полку та двох рот Одеського полку. 37 офіцерів і 1 447 нижніх чинів перебували у підпорядкуванні генерал-майора Кохановича. Фортечною артилерією командував підполковник Полісанов, інженерною командою – штабс-капітан Седергольм. Півтори тисячі ненавчених російських резервістів протистояли союзницькому десанту із 4 000 французьких і 6 000 англійських піхотинців. У М. Богдановича знаходимо і опис фортеці: *«Самая же крепость, турецкой постройки, имела вид четырехугольника, стороны коего имели длины от 80-ти до 120-ти сажен. Фронты, обращенные к морю и лиману, были снабжены оборонительными казематами со сводами, толщиною в три фута, с земляною насыпкою в один фут. Вооружение состояло из 70-ти орудий, именно: 55-ти пушек 24-фунт., 18- фунт. и 12-фунт., 5-ти единорогов 1-пуд. и ½-пуд. И мортир 5-ти и 2-х-пудовых»* [9].

Заняття противником Кінбурну мало важливе стратегічне значення – воно загороджувало нашим суднам вихід із Миколаєва в Чорне море. 3 жовтня 1855 року союзники висадили десант на півострів і відрізали фортецю від суші. Після цього флот під командуванням французького адмірала Брюе став на якор недалеко від російських укріплень та почав артпідготовку. Лінійні кораблі союзників вели огонь по головному форту, фрегати, корвети і канонерські човни – по передових батареях. Слабкі насипні вали не витримали бомбардування трьох плавучих батарей «Devastation», «Lave», «Tonmate», що повинні були пройти тут своє перше випробування. Це були плоскодонні судна, озброєнні кожне двадцятьма двома 30-ти-фунтовими гарматами і одягнені у товсту залізну броню. Гармати крупного калібру, встановлені на цих броньованих баржах, буквально знесли фортецю. Кінбурнський гарнізон, що мав на озброєнні застарілу зброю, здійснював відчайдушний опір. Доказом тому були 31 влучення в борт і 44 – в палубу «Devastation», 60 і 59 влучень відповідно «Tonatan» і «Lave» [9, с. 13]. Ядра російських гладкоствольних гармат залишали на 4,5-дюймовій броні цих прообразів броненосців вм'ятини не більше дюйма, а вогонь самих батарей був настільки руйнівним, що на думку присутніх там англійських спостерігачів, одних би батарей було б достатньо для руйнування стін Кінбурнської фортеці всього за три години.

5 жовтня 1855 року союзники почали звозити з кораблів додаткові сили десанту і фортеця капітулювала. Андріївський прапор було спущено. Гарнізон втратив 45 чоловік вбитими, 130 – було поранено. Це була остання перемога франко-турецько-англійської коаліції у цій війні. Ось як описує ці події очевидець капітан II рангу Василь Стеценко, який перебував на службі у вересні-жовтні 1855 року в Миколаєві при імператорі Олександрі II: *«С появлением неприятельского флота у Кинбурна в начале октября, я получил поручение отправиться в Очаков и там наблюдать за флотом и доносить обо всем по телеграфу в Николаев. По прибытии*

моем 3 октября в Очаков, я явился к генерал-адъютанту Кноррингу, который командовал здесь войсками, и отправившись на телеграфную башню, видел как неприятельские канонерские лодки входили в лиман. Батареи, устроенные на Кинбурнской косе, открыли по ним огонь, но не воспрепятствовали входу их. Неприятельский флот расположился вокруг Кинбурна: большие суда встали на якорь снаружи – в море, а канонерские лодки с внутренней стороны в лиман, и поставили крепость в два огня. Около полудня неприятель стал свозить войска, чтобы пресечь всякое сообщение крепости... Я беспрестанно сообщал в Николаев о малейших подробностях, которые видел. На другой день утром была так же слышна канонада, но крепость была видна неясно. В воздухе стоял сухой туман, солнце обозначалось чуть заметным бледным кругом и был слышен запах гари, явление довольно частое на юге в сухую погоду, и известное под названием Киммерийской мглы» [11, с. 284-285]. Внаслідок таких погодних умов, боячись прогавити щось важливе в подіях на Кінбурні, Стеценко вирішує, не одержавши на це дозволу керівництва, пробратись на рибацькому човні у фортецю. Про побачене він особисто доповів імператору по приїзді до Миколаєва: «Главный вал на 5 бастионе, куртина между 4 и 5 бастионами повреждены; пороховой погреб поврежден, но исправлен по возможности; здания и каземат у Одесских ворот повреждены. На казематах в нескольких местах вырыты бомбами большие ямы» [11, с. 287]. За сміливість і рішучість В. Стеценка було призначено ад'ютантом генерал-адмірала великого князя Костянтина Миколайовича і нагороджено орденом Св. Георгія 4-го ступеня [14].

Коли англо-французька ескадра спробувала здійснити прорив у лиман, дякуючи оборонній системі, вибудованій під керівництвом Е. І. Тотлебена, далі Волоської коси союзникам проникнути не вдалось. «Таким образом, экспедиция, предпринятая союзниками к Николаеву, имела единственным последствием занятие Кинбурна, слабо укрепленного пункта у входа в лиман» [9].

«Не трудно было видеть, что осада Николаева, расположенного не на берегу моря, а в глубине страны, потребовала бы еще большего напряжения сухопутных сил коалиции, чем севаستопольская», відмічав дореволюційний історик М. Н. Покровський [3, с. 58].

Відображення тих подій знаходимо і в спогадах дочки відомого поета Ф. І. Тютчева, фрейліни імператриці Марії Олександрівни Ганни Федорівни Тютчевої: «6 октября. Сегодня утром по телеграфу получено известие, что Кинбурн взят. Подробностей еще нет. Несчастье за несчастьем. Неудача за неудачей. Потеря за потерей. Когда же будет испита до дна эта горькая чаша?» [15, с. 204] «7 октября. По известиям из Николаева неприятельский флот стоит перед Очаковом, и мы взорвали единственную батарею, находившуюся там, которая не могла защитить города». «8 октября. ...Император дал знать, что неприятельский флот поднимается по лиману, и что неприятель бомбардировал наши береговые батареи в 20 верстах от Николаева. Непонятно, почему император с таким упорством продолжает оставаться в Николаеве. Он не имеет права так рисковать собой...» [15, с. 207]. «9 октября. Сегодня перед обедней ко мне пришла т-лле Воейкова. Она рассказала мне, что вчера вечером императрицей матерью получена депеша от молодых великих князей с известием, что государь, сходя с лошади, вывихнул себе ногу. Между тем, неприятель уже на Буге... Великая княгиня Мария Николаевна сказала, что великие князья пишут, что десант ожидается с левой стороны Буга, что мы хорошо подготовлены для встречи неприятеля, и что с этой стороны мы очень сильны» [15, с. 207-208]. «18 октября. Ничего нового за это время. Флоты отходят от лимана...» [15, с. 209]. Судячи по записам у щоденнику Ганни Федорівни Тютчевої, імператор Олександр II пробув у Миколаєві до 26 жовтня і лише 29 жовтня прибув у Крим. Підтвердження цьому знаходимо і у М. Богдановича: «Таким образом, обеспечив от покушения неприятеля эти важные пункты [Миколаїв і Херсон] Государь после

шестинедельного пребывания в Николаеве, пожелал видеть Свою Крымскую армию» [9].

Свого часу М. П. Лазарєв ще, будучи начальником штабу Чорноморського флоту при головному командирі Чорноморського флоту і портів О. С. Грейзі, за його спиною слав у Морське міністерство доповідні про перенесення суднобудування і всієї адміністративно-господарської частини Чорноморського флоту із Миколаєва у Севастополь. На що Грейг відповів Морському міністру, що здійснення цього проекту у випадку війни могло б призвести до захоплення Севастополя «одним из неотразимых ударов сильного и предприимчивого неприятеля», а разом із тим до загибелі не лише флоту, але і всього суднобудування на Чорному морі. Досвід Кримської війни підтвердив прозорливість і правоту адмірала О. С. Грейга [16].

Закінчились тривожні дні Кримської війни. 30 березня 1856 року у Парижі було скликано конференцію, що визначила умови мирного договору з Росією. За цим договором Росії заборонено було мати військово-морський флот на Чорному морі. Для охорони побережжя було залишено лише частину кораблів Чорноморського флоту у складі шести дев'яти гарматних гвинтових корветів, семи озброєних пароплавів та декількох шхун і транспортів. Базою кораблів, сформованих у Чорноморську флотилію, слугував Миколаїв. Росія повертала Турції Карс, а союзники Росії – Севастополь, Євпаторію й інші міста. Повернено було і зруйнований Кінбурн.

Джерела та література

1. Приказы Главного командира Черноморского флота. 1855 г. Приказ по командам Морского ведомства. Николаев. Сентября 27 дня 1855 г. № 80.
2. Левченко Л. Л. Історія Миколаївського і Севастопольського військового губернаторства (1805-1900) / Л. Л. Левченко. – Миколаїв : МДГУ ім. Петра Могили, 2006.
3. История России в XIX в. – Т. 9. Глава 1. – Покровский М. Н. Крымская война, – СПб., 1894.
4. Державний архів Миколаївської області (ДАМО), ф. 222, оп. 1, спр. 315.
5. Крючков Ю. С. История Николаева. – Николаев : Возможности Киммерии, 1996. – С. 100-103.
6. ДАМО, ф. 230, оп. 1, спр. 1586.
7. ДАМО, ф. 230, оп. 1, спр. 1862.
8. ДАМО, ф. 230, оп. 1, спр. 1411.
9. Богданович М. И. Восточная война 1853-1856 годов // М. И. Богданович. – В 4 т. – СПб. : Тип. Ф. Сушинского, 1876.
10. Адрес-календарь г. Николаева на 1869 г., раздел «Исторические сведения».
11. Стеценко В. Крымская кампания. Воспоминания и рассуждения. Сборник рукописей, представленных Его Императорскому Высочеству о Севастопольской обороне севастопольцами. – Т. 1, – СПб., 1872. – С. 290.
12. Кухар-Онишко Н. О. Унікальний Миколаївський пам'ятник – фортифікаційний комплекс періоду Кримської війни // Миколаївська обласна краєзнавча конференція «Історія. Етнографія. Культура. Нові дослідження». – Миколаїв : Атол, 2004.
13. Кустова С., Ивашко Е., Гаврилов С. Кинбурнская коса. Книга-альбом. – Издательство «Геопринт». – Киев, 2010. – С. 19.
14. Приказы Главного командира Черноморского флота. 1855 г. Приказ Заведующего морской частью в г. Николаеве. Николаев. Октября 23 дня 1855 года. № 88.
15. Тютчева А. Ф. При дворе двух императоров. Воспоминания. Дневник / И. В. Захаров. – Москва, 2002.
16. Крючков Ю. С. Алексей Самуилович Грейг. – М. : Наука, 1984. – С. 82-84.

Рецензенти: Багмет М. О., д.і.н., проф.
Сінкевич Є. Г., д.і.н., проф.